

Історія

УДК: 94 (477) "1903-1914"

DOI <https://doi.org/10.5281/zenodo.20444095>

Нелегальний періодичний друк анархістів, як історичне джерело з історії та політичної ідеології анархізму в Україні на початку XX століття.

Зеленцова Світлана Миколаївна,

кандидат історичних наук, доцент

завідувач кафедри соціально-гуманітарних дисциплін

ПВНЗ «Київський медичний університет»

м. Київ, Україна, <https://orcid.org/0000-0001-5941-9146>

Прийнято: 16.05.2026 | Опубліковано: 29.05.2026

Анотація. У статті досліджується нелегальний періодичний друк анархістів як важливе історичне джерело з історії анархістського руху в Україні початку XX століття. Проаналізовано історіографію проблеми та охарактеризовано підходи до вивчення підпільної періодики в працях дослідників української преси й революційного руху. Особливу увагу приділено джерелознавчим особливостям нелегальних видань, їх інформаційному потенціалу та специфіці використання в історичних дослідженнях. Встановлено, що анархістська преса виконувала не лише інформаційну й агітаційну функції, але й була важливим засобом політичної комунікації, координації діяльності підпільних груп та формування ідеологічної основи руху.

У роботі проаналізовано закордонні та місцеві анархістські видання, що поширювалися на українських землях у 1903–1914 рр., зокрема журнали «Хлеб и Воля», «Буревестник», «Набат», «Анархист», «Рабочий мир» та інші.

Досліджено їх структуру, тематичне наповнення та функціональне призначення. Визначено основні групи матеріалів, представлених у нелегальній періодиці: теоретичні статті, агітаційні тексти, критичні публікації, листівки, некрологи та листи до редакції.

На основі аналізу архівних матеріалів і періодичних видань обґрунтовано, що нелегальна анархістська преса є цінним джерелом для вивчення політичної культури, революційної повсякденності та процесів радикалізації суспільства в Україні початку XX століття.

Ключові слова: анархізм, нелегальна преса, періодика, історичне джерело, анархістський рух, революційна пропаганда, Україна початку XX століття.

Illegal anarchist periodicals as a historical source on the history and political ideology of anarchism in Ukraine in the early XX century

Svitlana Zelentsova,

Ph.D, Associate Professor the head of the
Department of Social and Humanitarian Disciplines Kyiv Medical University,
Ukraine, <https://orcid.org/0000-0001-5941-9146>

Abstract. *The article examines the illegal anarchist press as an important historical source for the study of the anarchist movement in Ukraine in the early twentieth century. The historiography of the problem is analyzed, and the approaches to the study of underground periodicals in the works of researchers of the Ukrainian press and revolutionary movements are characterized. Particular attention is paid to the source-study features of illegal publications, their informational potential, and the specifics of their use in historical research. It is established that the anarchist press performed not only informational and propagandistic functions but also served as an*

important means of political communication, coordination of underground groups, and formation of the ideological foundations of the movement.

*The study analyzes foreign and local anarchist publications distributed on Ukrainian territories during 1903–1914, including the journals *Khleb i Volya*, *Burevestnik*, *Nabat*, *Anarkhist*, and *Rabochiy mir*. Their structure, thematic content, and functional purpose are examined. The main groups of materials presented in the illegal periodicals are identified, including theoretical articles, propaganda texts, critical publications, leaflets, obituaries, and letters to the editors.*

Based on the analysis of archival materials and periodicals, the article substantiates that the illegal anarchist press is a valuable source for studying political culture, revolutionary everyday life, and the processes of social radicalization in Ukraine at the beginning of the twentieth century.

Keywords: *anarchism, illegal press, periodicals, historical source, anarchist movement, revolutionary propaganda, Ukraine in the early twentieth century.*

Постановка проблеми. Нелегальний періодичний друк анархістів початку ХХ століття є цінним і водночас складним для інтерпретації джерелом з історії українського революційного руху. На початку ХХ ст. нелегальний друк став одним із ключових засобів поширення революційних ідей та політичної пропаганди в Російській імперії. Для анархістського руху, який діяв в умовах заборони та постійного переслідування з боку державних органів, підпільна преса виконувала не лише інформаційну, а й організаційну, агітаційну та ідеологічну функції. Саме тому нелегальні друковані видання становлять важливу групу історичних джерел для дослідження історії анархістського руху в Україні на початку ХХ ст.

Аналіз досліджень і публікацій. Історіографія дослідження нелегального друку формувалася поступово. Перші праці, присвячені революційній періодиці,

з'явилися ще у 1920-х рр. і мали переважно бібліографічний або описовий характер. Значний внесок у вивчення української періодики зробив Володимир Ігнатієнко у праці *«Українська преса (1816–1923 рр.)»* де було систематизовано відомості про пресові видання, у тому числі нелегального характеру. Водночас у радянській історіографії анархістська преса розглядалася переважно крізь призму «дрібнобуржуазної» або «антипролетарської» ідеології, що суттєво впливало на об'єктивність оцінок.

У сучасній українській історіографії питання нелегального друку як історичного джерела досліджувалися в контексті джерелознавства періодики та історії політичних рухів. Праці Ярослав Дашкевич [2], Ігор Крупський [3], Михайло Романюк [4], присвячені методологічним аспектам використання періодичних видань як історичного джерела. Дослідники наголошують, що преса відображає не лише фактичний перебіг подій, а й політичні настрої, ідеологічні орієнтири, механізми пропаганди та суспільні настрої певного середовища.

Безпосередньо історію анархістського руху в Україні та Російській імперії досліджували Пол Аврич [5], Віктор Савченко [6]. У їхніх працях нелегальна преса розглядається як один із головних каналів формування анархістської ідеології, координації діяльності груп та поширення революційної агітації серед робітників і студентської молоді.

Виділення невирішених раніше частин загальної проблеми. Нелегальний друк анархістів охоплював широкий спектр джерел: газети, журнали, листівки, прокламації, брошури, відозви, програмні документи та гектографовані видання. Найчастіше вони друкувалися у підпільних друкарнях Одеси, Києва, Харкова, Катеринослава та інших промислових центрів України. Значна частина видань поширювалася нелегально через революційні гуртки, профспілкові осередки та студентські організації.

Важливим аспектом джерелознавчого аналізу нелегального друку є проблема достовірності та репрезентативності інформації. Частина матеріалів збереглася лише у фондах жандармських управлінь та Департаменту поліції, де вони виступали речовими доказами у кримінальних справах. Тому дослідник змушений враховувати можливі втрати, фрагментарність текстів та специфіку поліцейського походження архівних копій. Значний масив таких документів зберігається у Центральний державний історичний архів України у місті Києві. Всі ці джерела потребують комплексного аналізу, систематизації та вивчення.

Формулювання цілей статті (постановка завдання). У статті є аналіз комплексу історичних джерел з історії анархістського руху в Україні на початку XX століття. Таке дослідження дає можливість не лише відтворити діяльність та політичну основу діяльності анархістів, а й проаналізувати механізми політичної комунікації, революційної пропаганди та формування радикальної політичної культури в умовах кризи Російської імперії.

Виклад основного матеріалу дослідження. На початку XX століття українські землі, що входили до складу Російська імперія та Австро-Угорщина, стали простором активної політичної мобілізації, радикалізації суспільства й поширення модерних ідеологій. У цьому контексті анархізм, представлений різними течіями — від анархо-комунізму до анархо-синдикалізму, — набув особливої популярності серед робітників, частини інтелігенції та революційно налаштованої молоді. Важливу роль у формуванні ідейної платформи руху, консолідації прихильників і координації діяльності відігравала нелегальна періодика.

Заборонені урядовими структурами видання функціонували поза межами офіційного правового поля, поширювалися конспіративно, часто друкувалися в підпільних типографіях або за кордоном і таємно переправлялися на територію України. Такі газети й журнали не лише відображали програмні засади

анархістських організацій, але й фіксували конкретні події, страйки, репресії, внутрішні дискусії та трансформацію стратегій боротьби. У цьому сенсі вони становлять безпосереднє свідчення самоусвідомлення руху, його мови, символіки та ідеологічних акцентів.

Особливої уваги заслуговує період революції 1905–1907 років і подальші роки політичної реакції, коли інтенсивність підпільної видавничої діяльності зростає. На українських землях діяли анархістські групи в Києві, Одесі, Катеринославі, Харкові та інших промислових центрах, де періодика ставала важливим інструментом агітації та організації. Публікації містили програмні документи, прокламації, теоретичні статті, переклади праць провідних теоретиків анархізму, зокрема ідей Петро Кропоткін та Михайло Бакунін, адаптованих до місцевих умов.

Водночас нелегальний характер цих джерел зумовлює необхідність критичного підходу до їх аналізу. Вони мають виразну полемічність, ідеологічну заангажованість, часто перебільшують масштаби підтримки руху або драматизують репресивні дії влади. Проте саме ця суб'єктивність робить їх особливо цінними для реконструкції ментального світу анархістів, їхніх уявлень про соціальну справедливість, державу, революцію та майбутній суспільний лад.

Нелегальна періодична преса анархістських груп різного напрямку характеризувалася існуванням різноманітних газет та журналів. Загальноросійський характер анархізму зумовив те, що видання мали здебільшого загальний характер. Газети та журнали випускалися закордонними групами та в тих містах, де діяли осередки анархістів. Останні існували короткий час, оскільки більшість з них були арештовані поліцією.

Закордонна преса переправлялася через нелегальні канали, але й тут були труднощі з перевезенням та розповсюдженням: арешти, нагляд з боку поліції та брак коштів. Відповідно до рівня інформації, періодичний друк поєднував

публіцистичні статті, які були орієнтовані на високий рівень та листівки, орієнтовані на рівень обивателя.

За зовнішніми ознаками газета анархістів представляла собою друкований орган від 2 до 24 сторінок на папері низької якості, на гектографі або мімеографі. Посередині великими літерами писалася назва, під нею маленькими буквами вказувалася назва анархістського напрямку, який видавав документ, у правому куті під назвою – дата та номер газети, у лівому куті – лозунг, як правило, вислів М. Бакуніна “Дух руйнуючий є в той же час утворюючий дух”. Для газет та журналів, виданих закордоном, характерна краща якість паперу та друку, що пояснюється достатнім фінансуванням.

Отже, періодичний, нелегальний друк анархістів можна розділити на дві групи: 1) преса закордонного походження, яка розповсюджувалася в Україні; 2) преса місцевого походження, надрукована групами, що діяли безпосередньо на українській території.

Першу групу – преса закордонного походження – становлять найбільш відомі закордонні газети та журнали анархістів, які розповсюджувалися в Україні з 1903 р. Охарактеризуємо ці видання.

Журнал “Жерминаль” виходив у Лондоні в 1900-1909 рр. єврейською мовою. Редактором був Р. Рокер. “К оружию” виходив у Женеві у 1903-1904 рр. як соціалістичний, революціоно-технічний журнал. Він друкувався російською та французькою мовами за редакцією М. Гольдсмита, С. Романова, Г. Деканозова. Найбільш відомим журналом закордонних груп, якій розповсюджувався на теренах України, був “Хлеб и Воля”, що виходив у Женеві у 1903-1905 рр. Він вважався органом російських анархістів-комуністів. Видавався щомісяця, головним редактором був Г. Гогелія. У журналі співпрацювали П. Кропоткін, М. Гольдсміт, В. Черкезов. Цей журнал був центральним органом усього російського анархістського руху. Останній номер –

№ 24 – вийшов у листопаді 1905 р., оскільки редакція часопису переїхала до Росії.

З жовтня 1906 р. по 1907 р. нова редакція друкувала газету “Листки Хлеб и Воля” як послідовницю журналу. Перший номер надруковано в листопаді 1906 р., головним редактором був П. Кропоткін, члени редакції – М. Гольдсміт, В. Забрежнєв, І. Книжник-Ветров, П. Кушнір, А. Шапіро. Останній № 18 надруковано в липні 1907 р., потім видання було закрито через брак коштів.

До періодичного друку радикальних напрямків усередині руху анархістів належали журнал “Безначалие”, “Листок группы “Безначалие”. Журнал російських анархістів-комуністів “Черное Знамя” за редакцією І. Гроссмана виходив у Женеві. Єдиний номер було надруковано в грудні 1905 р. Саме цей журнал започаткував “чорнознаменний” та “безмотивний” напрямки в анархізмі-комунізмі. Відомий журнал “Буревестник” видавався в Женеві та Парижі з 1906 по 1910 рр. Він був органом синдикалістського напрямку, але видавався Женевською групою анархістів-комуністів. Перший номер надруковано 20 липня 1906 р. за редакцією М. Дайнова, Н. Рогдасєва, В. Раєвського, О. Гроссмана. Його обсяг складав 16 сторінок, тираж – 5000 примірників, що становить найбільший тираж російської анархістської преси. Уже з перших номерів “Буревестник” виступив головним ідейним органом анархізму і широко розповсюджувався на території Російської імперії. На початку 1908 р. видавництво було перенесено до Парижа. З серпня 1909 р. (№ 13) журнал був пропагандистським органом “Союзу російських анархістів-комуністів”. У лютому 1910 р. випущено останній № 19, після чого видавництво зупинено через фінансові труднощі.

Журнал “Анархист” належав напрямку “чорнознаменців” та “Анархістському Селянському Союзу”. Перший номер від 30 жовтня 1907 р. видано нелегально у Фінляндії за редакцією Г. Сандомирського. Потім журнал

виходив у Парижі в 1907-1910 рр. Гаслом часопису було: “Высшее право есть право восстания”. Обсяг – 30-42 сторінки. Випущено 5 номерів. Видавництво було зупинено через брак коштів та арешти членів редакції.

Однойменний журнал “Анархист” російських анархістів-комуністів видавався в Петербурзі в 1914 р. Перший номер надруковано на гектографі в січні 1914 р. обсягом 8 сторінок. Вийшов і № 2, а потім журнал закрито через переслідування поліції.

За редакцією Я. Махайського в Женеві в 1907 р. видавався журнал “Рабочий Заговор”, який належав “махаєвському” напрямку. Тут же у 1908-1909 рр. видавався орган “чорнознаменців” “Бунтарь”.

У 1913 р. в Парижі за редакцією А. Кареліна виходив журнал “Вольная Община” як орган “Братства вільних общинників”.

Газета “Набат” видавалася в Парижі та Женеві в 1914-1916 рр. Перший номер датовано липнем 1914 р., обсяг 24 сторінки, редактор Н. Рогдаєв. Газета планувалася для розповсюдження в Росії для масової пропаганди, але перешкодою стала Перша світова війна.

У місті Цюриху в 1912-1914 рр. видавалася газета “Рабочий мир”, перший номер якої побачив світ у липні 1912 р. Вона була органом Цюрихської групи руських анархістів-комуністів “Робочій Мир”. На конференції анархістів-комуністів у січні 1914 р. було прийнято рішення і “Рабочий мир” стала органом “Федерації закордонних груп руських анархістів-комуністів”. Нова редакція збільшила обсяг та почала нову нумерацію: № 1 вийшов у лютому 1914 р., № 5 – останній – у червні 1914 р.

Незважаючи на важкі умови видавництва та розповсюдження анархістської преси, вимоги агітаційної роботи серед населення потребували випуску періодичних видань для ознайомлення населення з подіями, пов’язаними з анархізмом. Групи, що діяли на території України, намагалися

створити власні друковані органи, для чого використовували підпільні, нелегальні друкарні та “захватне право”. Як правило, періодичності видання не було, що обумовлювалося браком коштів, діями поліції, арештами членів анархістського підпілля. Спроби друку здійснювалися в містах, де діяли найбільші анархістські групи. Такі періодичні нелегальні видання складають другу групу джерел.

Газета “Бунтар” видавалася в 1906 р. Катеринославською групою анархістів-комуністів [8], наклад друкувався під Ялтою. Журнал “Набат” [9] видавався в 1905 р. групами в Києві та Ніжині і становив періодичний орган Південноросійської групи анархістів-комуністів. Редакція складалася з Н. Рогдаєва і В. Забрежнєва та знаходилася в Києві, а підпільна друкарня була розташована в селі Курилівка Ніжинського повіту Чернігівської губернії. Єдиний номер випущено в липні 1905 р. обсягом 15 сторінок. У серпні весь тираж було захоплено поліцією.

Проаналізуємо журнал “Буревестник”, оскільки він дозволяє не лише дослідити особливості кожного окремого номера, але й простежити зміни, які відбувалися в змісті та характері джерел протягом 1906-1908 рр.

За зовнішніми ознаками “Буревестник” представляв собою друкований орган: посередині зверху містилася назва “Буревестник” – орган русских анархистов-коммунистов”; з лівого краю лозунг “Пусть сильнее грянет буря”; з правого – місяць, номер та рік видання. Структура журналу поділяється на три блоки: 1) теоретичні та полемічні статті, в яких розглядалися проблемні питання; 2) закордонна хроніка, що висвітлювала події, пов’язані з розвитком анархізму в Європі та Америці; 3) матеріали “з Росії”, де розміщувалися повідомлення, заяви, доповіді, листівки, статті, які відображали діяльність груп на території Російської імперії, відповідно й у містах України. Особливе місце в

періодичному органі займали некрологи, що розміщувалися на початку або наприкінці журналу.

Зокрема зазначимо, що партійна періодична перса анархістів мала чітко визначене ідеологічне спрямування, але все ж свідчила про розрізненість напрямків. Кожне окреме видання об'єднувало послідовників тієї чи іншої позиції в анархізмі: анархістів-синдикалістів – “Робочий мир”; анархістів-комуністів – “Хлеб и Воля” тощо. Відверте невизнання з боку влади та держави обумовило лише нелегальний характер преси, тираж та поширення залежали від фінансування й каналів транспортування нелегальної літератури. Більш регулярно виходили газети та журнали закордоном, на території ледь друкувалося один-два номери.

Отже, на сторінках журналу містяться матеріали, за допомогою яких можна дослідити ті події, які відбувалися всередині анархістського руху в Україні, виокремити найбільш болючі питання та їх специфіку.

Своєрідність анархістської ідеології та діяльності зумовлювали й той комплекс джерел, які входили до складу преси. Перевага віддавалася агітаційним, публіцистичним статтям з проблемних питань організації, ідеології та поглядів анархістів на події в країні. Це були роздуми та дискусії. Аналіз матеріалів, які містилися в анархістській пресі можна класифікувати так: 1) аналітичні роз'яснювальні статті щодо процесів в анархістському русі; 2) статті, в яких надавалася характеристика анархістському руху в Україні; 3) критичні матеріали щодо діяльності інших політичних партій та держави; 4) агітаційні матеріали; 5) листи до редакції.

До першої групи належать статті, в яких розглядалися проблеми ідеології та тактики анархістів. Проаналізувавши номери газети “Буревестник”, можна констатувати, що більшість статей присвячена характеристиці терористичних засобів боротьби, їх доцільності та ставленню до синдикатів. Крім того, в

кожному номері містилася стаття “Наші завдання”, що розкривала ідеологічні засади та прагнення анархістів.

Друга група містить матеріали, в яких описувалися особливості діяльності анархістів в Україні: “Огляд анархістського руху в Катеринославі липень 1905 – грудень 1906 рр.” [10; 11], “Ялтинська друкарня та Севастопольська втеча” [12] та інші.

До третьої групи слід віднести критичні статті стосовно соціал-демократів, як головних супротивників, та державної влади. Наприклад, статті “Всеросійські робітничі з’їзди та соціал-демократія” [13] та “Розгін третьої державної Думи” [14].

Четверта група складається з агітаційних документів, до яких належать листівки, прокламації, відозви, героїчні вірші, а також притаманні анархістам листівки-некрологи. Останні друкувалися ледь не в усіх номерах “Буревестника”.

До п’ятої групи належать офіційні листи до редакції, які висвітлювали події або ставлення до них різних груп анархістів. Наприклад лист Південноросійської групи анархістів-комуністів “Набат” м. Київ з приводу смерті Е. Реклю [15]; лист Н. Рогдаєва з Амстердамського анархістського конгресу [16], в якому згадується звернення Катеринославської групи; лист Одеської групи анархістів-комуністів [17] щодо з’їздів тощо. У “Буревестнике” № 2 від 20 серпня 1906 р. містилося посилання на фонд анархістської літератури українською мовою [18], що свідчить про велике значення, яке приділяли анархісти агітації серед українців.

Отже, основними матеріалами, викладеними на сторінках номерів були аналітичні та теоретичні статті щодо внутрішніх ідеологічних та тактичних питань діяльності руху. Це можна пояснити тим, що 1906 р. був періодом активного розповсюдження анархізму, а тому групи прагнули якомога швидше

збільшити кількість прибічників через роз'яснення своїх цілей. Щодо особливостей змісту періодичного органу за 1906 р. слід сказати, що він характеризувався насамперед, орієнтацією на активну пропаганду ідей, що зумовлювало велику кількість статей, листівок та інших джерел яскраво вираженого агітаційно-пропагандистського характеру.

Зміст та характер “Буревестника” змінюється в 1907 р. [19]. Це було зумовлено подіями в країні та в середовищі анархістів, що знайшло відображення на сторінках журналу

Аналізуючи зміст журналу за 1907 р., можна констатувати, що в 1907 р. більша увага приділялася конкретними подіям в анархістському русі та їх наслідкам. Полемічні, теоретичні статті також друкувалися, але в меншій кількості порівняно з 1906 р. На перше місце виходить характеристика діяльності груп, у тому числі і в Україні, зокрема в кожному номері наявні свідчення про українські напрямки анархістів в Одесі, Катеринославі, Севастополі. Наприклад, у № 7 від 30 жовтня 1907 р. є інформація про Катеринослав у статті, заяві та резолюції [20]. Збільшується кількість надрукованих некрологів та статей, присвячених судовим процесам, стратам, загибелі анархістів. Дослідження змісту журналу дозволяє підтвердити факти про початок кризових процесів у середовищі анархістів та його занепаду.

Нелегальна анархістська періодика початку ХХ ст. виступає самостійним, інформативним і багатоплановим історичним джерелом, що дає можливість комплексно реконструювати ідейні, організаційні та регіональні особливості анархістського руху в Україні.

Проведений аналіз дозволяє зробити висновок, що підпільні газети й журнали, як закордонного, так і місцевого походження, виконували не лише агітаційно-пропагандистську функцію, але й слугували засобом внутрішньої комунікації, координації та ідеологічної самоідентифікації руху. Видання, що

виходили у Женеві, Парижі, Лондоні та Цюриху, зокрема «Хлеб и Воля», «Буревестник», «Рабочий мир», забезпечували теоретичне обґрунтування анархізму та формували загальноімперський інформаційний простір у межах Російська імперія. Натомість місцева преса Києва, Одеси, Катеринослава відображала конкретні практики боротьби, тактичні пошуки й регіональні особливості руху.

Структурний і змістовий аналіз матеріалів (теоретичні статті, огляди діяльності груп, критика політичних опонентів, листівки, некрологи, листи до редакції) засвідчує внутрішню диференціацію анархізму — співіснування комуністичного, синдикалістського, «чорнознаменного» та інших напрямків. Періодика не лише фіксувала ідеологічні дискусії, але й відображала процеси радикалізації, кризові явища та поступовий занепад руху після 1907 р.

Попри виразну ідеологічну заангажованість, суб'єктивність оцінок і обмежену репрезентативність, анархістська преса є надзвичайно цінним джерелом для дослідження ментальності, політичної культури та революційної повсякденності початку ХХ століття. Вона дозволяє виявити механізми формування радикальних ідей, простежити канали транснаціональної комунікації та визначити місце українських осередків у ширшому європейському анархістському русі.

Висновки. Дослідження нелегального друку як історичного джерела з історії анархістського руху в Україні початку ХХ ст. дає підстави стверджувати, що підпільна періодика була не лише засобом поширення інформації, а й важливим інструментом формування революційної політичної культури, координації діяльності анархістських груп та поширення ідеологічних засад анархізму серед населення. В умовах заборони політичної діяльності та постійного контролю з боку державних органів нелегальна преса стала основним

каналом комунікації між учасниками руху, засобом мобілізації прихильників і способом впливу на суспільні настрої.

Аналіз історіографії проблеми показує, що тривалий час анархістська періодика залишалася недостатньо дослідженою через ідеологічні обмеження радянської історичної науки та фрагментарність збережених матеріалів. Значна частина джерел була втрачена або збереглася лише у фондах каральних органів Російської імперії як речові докази у кримінальних справах. Це обумовлює необхідність комплексного джерелознавчого підходу, який передбачає зіставлення матеріалів нелегального друку з документами Департаменту поліції, губернських жандармських управлінь, судових установ, а також із мемуарною та партійною літературою.

Особливу цінність нелегальна періодика має для вивчення соціальної бази анархістського руху. Зміст друкованих матеріалів свідчить про спрямованість агітації насамперед на робітників, студентську молодь, ремісників і частково селянство. Водночас тексти листівок і прокламацій демонструють високий рівень емоційної насиченості, радикалізму та революційної риторики, що було характерним для політичної культури доби революційних потрясінь початку ХХ ст.

Важливим є й те, що нелегальний друк дає можливість дослідити не лише організаційну структуру анархістських груп, а й механізми функціонування революційного підпілля загалом: способи конспірації, канали поширення інформації, діяльність підпільних друкарень, взаємозв'язки між регіональними осередками та міжнародні контакти анархістських організацій. У цьому контексті підпільна преса виступає не лише історичним джерелом, а й важливим елементом політичної практики революційного руху.

Залучення та критичне опрацювання нелегальної анархістської періодики суттєво розширює джерельну базу дослідження суспільно-політичних

процесів початку ХХ ст., дозволяє реконструювати ідеологічні засади, форми агітаційно-пропагандистської діяльності та організаційні особливості анархістського руху. Аналіз підпільних друкованих видань сприяє глибшому осмисленню механізмів політичної мобілізації, радикалізації суспільства та ролі революційних ідеологій у трансформаційних процесах українського суспільства доби революційних потрясінь початку ХХ століття. Перспективним напрямом подальших досліджень є введення до наукового обігу нових архівних матеріалів, цифровізація нелегальної періодики та комплексне міждисциплінарне вивчення революційної політичної комунікації в Україні початку ХХ ст.

Список використаних джерел

1. Ігнатієнко В. *Українська преса (1816–1923): історико-бібліографічний етюд*. Київ : Держвидав України, 1926. 72, [3] с.
2. Дашкевич Я. Р. Українська преса як історичне джерело // *Українська періодика: історія і сучасність*. Львів, 1993. С. 74–83.
3. Крупський І. В. *Національно-патріотична журналістика України (друга половина ХІХ — перша чверть ХХ ст.)*. Львів : Світ, 1995. 184 с.
4. Романюк М. М., Галушко М. В. *Українські часописи Львова 1848–1939 рр.: історико-бібліографічне дослідження*. Львів, 2001–2003.
5. Пол Аврич. *The Russian Anarchists*. Princeton : Princeton University Press, 1967.
6. Майкл Мелансон. *The Revolutionary Experience of Russia, 1905–1907*. Bloomington : Indiana University Press, 2005.
7. Віктор Савченко. *Анархістський рух в Україні у 1903–1929 рр.* Київ : Інститут історії України НАН України, 2014.
8. Центральний державний історичний архів України, м. Київ (далі — ЦДІАК України). Ф. 336. Київське губернське жандармське управління. Оп. 1. Спр. 2773. Ч. 1. Арк. 1–70.

9. ЦДІАК України. Ф. 276. Київське губернське правління. Оп. 1. Спр. 46. Арк. 1–43.
10. ЦДІАК України. Ф. 1597. Канцелярія київського, подільського і волинського генерал-губернатора. Оп. 1. Спр. 145. Ч. 1. Арк. 1–152.
11. ЦДІАК України. Ф. 320. Київське охоронне відділення (відділення з охорони громадської безпеки і порядку). Оп. 2. Спр. 466. Арк. 1–36.
12. ЦДІАК України. Ф. 301. Прокурор Київської судової палати. Оп. 1. Спр. 1426. Арк. 1–34.
13. Державний архів Російської Федерації (далі — ДАРФ). Ф. 102. Департамент поліції Міністерства внутрішніх справ Російської імперії. Особливий відділ. Спр. 1938. Арк. 1–30.
14. ДАРФ. Ф. 102. Департамент поліції Міністерства внутрішніх справ Російської імперії. Особливий відділ. Спр. 1938. Арк. 1.
15. ДАРФ. Ф. 102. Департамент поліції Міністерства внутрішніх справ Російської імперії. Особливий відділ. Спр. 1938.
16. ЦДІАК України. Ф. 705. Київська судова палата. Оп. 1. Спр. 37. Арк. 1–259.
17. ЦДІАК України. Ф. 268. Київський окружний суд. Оп. 1. Спр. 723. Ч. 2. Арк. 1–71.
18. ЦДІАК України. Ф. 276. Київське губернське правління. Оп. 1. Спр. 104. Арк. 1–112.
19. ЦДІАК України. Ф. 276. Київське губернське правління. Оп. 1. Спр. 228. Арк. 1–509.
20. ЦДІАК України. Ф. 313. Київський тимчасовий комітет у справах друку. Оп. 2. Спр. 2383. Арк. 1–106.